

М. Джусупов*

Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдер университеті,
Ташкент, Өзбекстан Республикасы
*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨКБӨРІ СИМВОЛЫ (ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Аннотация. Мақалада қазақ және түркі әлемінің символы – Көкбөрі бейнесі қарастырылады. Сүйінбай ақынның «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңінің материалы негізінде және сол мәселеге арналған басқа да тарихи-әдеби еңбектердің негізінде. Мифологиялық аңыз бойынша түркі тайпасын (халықты) дұшпандар жер бетінен жоймақшы болып басып алады. Бір бала ошақтың ішіндегі күлде көрінбей қалады. Оны Көкбөрі (аспаннан түскен бөрі) алып, ұзақ тауға әкетіп, одан 10 бала туады. Дұшпандар баланы тауып өлтіреді. Бірақ Көкбөрі балаларды әлемге таратып жібереді. Солай түркі тұқымы дүниеге жайылады. Өлеңде Көкбөрі бейнесі түркі байрағында. Бөрілі байрақпен түркі халықтары күреседі, шайқасады, жаңа жерлерді жаулайды. Көкбөрі бейнесі, бөрілі байрақ түркітөктес адамның жауынгерлік рұхын көтереді, ерлікке, қаһармандыққа бейімдейді. Өлеңнің мәтінінде стилистикалық фигуралар үлкен орын алады. Өлеңнің соңғы шұмағында (4 қатар, 12 сөз) 6 рет Б дыбысының, 8 рет Р дыбысының, 3 рет М дыбысының қайталануы арқылы аллитерация түрлері қолданылған. Ассонанс түрлері: А дыбысы 8 рет, Е дыбысы 5 рет, Ө дыбысы 4 рет. Т.б. Тарихи еңбектерде Көкбөрі ұғымы орыс тіліне я зеленая, я голубая, я синняя вольчица деп аударылған (Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. ж.б.). Олай емес: Көкбөрі аспандағы, аспаннан түскен бөрі. Көк сөзі – түркі сөз, аспан ұғымын білдіреді. Аспан сөзі парсы тілінен түркі тілдеріне кейін келген. Мақалада бөрі (қасқыр) ұғымы басқа халықтардың тарихындағы мифологиялық деректермен де салыстырылады. Қазақ тілінде 3 бөрі бар: 1) Көкбөрі – Аспан бөрісі. Өзінің жеке атауы (есімі) бар. Түркі халықтарының мифологиялық анасы. Бас әріппен жазылады. Сүйкімді, құдыретті символ; 2) бөрі (кіші әріппен жазылады). Дыбысталуында, мағынасында ұлы Көкбөрі символымен тектес екендігі байқалады, сондықтан, бір жағынан, сүйкімді символ сияқты, екінші жағынан, сүйкімсіз (жыртқыш) символ (екіншісі басым); 3) қасқыр: сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың, жыртқыштықтың символы. Сонымен қатар еркіндіктің, батылдықтың символы. Бөрі, қасқыр – көп. Көкбөрі – біреу. Еңбекте бірнеше лингвистикалық зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылған: салыстырмалы, семантикалық, стилистикалық, лингвотеориялық жазылым.

Тірек сөздер: Сүйінбай, өлең, Көкбөрі, символ, миф, қазақ, түркі, стилистикалық фигура, мағына, құрылым, бөрілі байрақ.

М. Джусупов*

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент,
Республика Узбекистан
*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

СИМВОЛ КӨКБӨРІ (НЕБЕСНАЯ ВОЛЧИЦА) В ПОЭЗИИ СУЙОНБАЯ АРОНОВА (ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Аннотация. Статья посвящена анализу и описанию казахского и общетюркского символа Көкбөрі (Небесная Волчица) – мифологической праматери всех тюркских

народов на материале стихотворения Суюнбая Аронова «Берілі менің байрағым» (Мое знамя с изображением волка) с привлечением и других некоторых исторических и литературных источников. Согласно содержанию мифа враги решили уничтожить тюркское племя (народ). Один мальчик, израненный, остался незамеченным, покрытым пеплом в степной печи. Небесная Волчица (Көкбөрі) взяла мальчика, выкормила. Враги нашли мальчика и убили. Көкбөрі успела родить от него 10 сыновей. Так остался целым и распространился по миру тюркский народ. В стихотворении Суюнбая на тюркском боевом знамени изображена волчья голова, т.е. Көкбөрі, что соответствует исторической действительности. Тюрки с таким знаменем воевали, защищались и завоёвывали новые территории. Образ Көкбөрі и знамя с изображением волчьей головы на знамени поднимало дух тюрков, пробуждало в них инстинкт воина, готовило их к бестрашию, свободолюбию. В стихотворении большое количество стилистических фигур, тропов, анафор. Последнее семантически и стилистически завершающее четверостишие стихотворения состоит из 4 строк и 12 слов. В нем функционируют: аллитерации, созданные с повторением звука Б (6 раз), звука Р (8 раз), звука М (4 раза) и др.; ассонансы, созданные повторением гласных звуков А (8 раз), Э (4 раза), Е (5 раз) и др. В работах по истории тюрков символ Көкбөрі на русский язык переведен как зеленая волчица или голубая волчица, или синяя волчица (Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. и др.), что не соответствует исторической действительности и значению слова көк (небо) в тюркских языках. Көкбөрі – это Небесная Волчица, пришедшая с неба. Слово көк в казахском языке (и в других тюркских языках) означает небо. Значение цвета появилось потом, на основе ассоциации с голубым, синим небом. В настоящее время, высокочастотно употребляемое слово аспан (небо) заимствовано из фарси и пришло в тюркские языки гораздо позже, чем исконно тюркское слово көк (небо). В статье осуществлен сравнительный анализ символа волк (бөрі, қасқыр) в казахской (тюркской) мифологии с символом волк в мифологии некоторых других древних и современных народов. В казахском понимании существуют 3 волка: 1) Көкбөрі (Небесная Волчица) – праматерь всех тюркских народов. Она одна. Имеет свое имя. Пишется с прописной буквой; 2) бөрі (волк) – пишется со строчной буквой. Это слово, с одной стороны, связывает сознание казаха с Көкбөрі (положительная мотивация), с другой стороны, с хищником – волком (отрицательная мотивация). Второе доминирует; 3) қасқыр, т.е. бөрі (волк) пишется со строчной буквой. Отрицательный символ: хищник, истребитель домашних и диких животных. Но вместе с тем в этом символе присутствует и положительная мотивация – бестрашие, свобода. Волков много. Көкбөрі одна. В ходе ведения научного исследования были использованы несколько методов лингвистического анализа (сравнительный, противопоставление минимальных пар, семантико-стилистический и др.).

Ключевые слова: Суюнбай, стихотворение, Көкбөрі (Небесная Волчица), символ, миф, казахский, тюркский, стилистическая фигура, содержание, структура, знамя с изображением волка.

M. Dzhusupov*

Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Republic of Uzbekistan

*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

SYMBOL KOKBORI (HEAVENLY WOLF) IN THE POETRY OF SUYUNBAI ARONOV (LINGUISTICS STUDYING)

Abstract. The article presents the analysis and description of the Kazakh and common Turkic symbol Kokbori (Heavenly Wolf) - the mythological foremother of all Turkic peoples based on the material of Suyunbay Aronov's poem "Burili menin bairakym" (My battle flag with the image of a wolf) using some other historical and literary sources. According to the content

of the myth, the enemies decided to destroy the Turkic tribe (people). One boy, wounded, exhausted, went unnoticed, covered in ash in the steppe furnace. The Heavenly Wolf (Kokbori) took the boy and fed him. Enemies found the boy and killed him. Kokbori managed to give birth to 10 sons from him. Thus, the Turkic people stayed alive and spread throughout the world.

In Suyunbai's poetry, the image of Kokbori (wolf's head) was used on the Turkic battle flag, which corresponds to historical reality. The Turks fought with this flag, made campaigns, defended themselves and conquered new territories. The image of Kokbori and the flag with the image of a wolf's head raised the spirit of the Turks, aroused the instinct of a warrior in them, prepared them for heroism, fearlessness, and freedom.

The poem contains a large number of stylistic figures, tropes, anaphores. The last quatrain of the poem consists of 4 lines and 12 words. It includes alliterations created with the repetition of sound B (6 times), sound R (8 times), sound M (4 times), etc.; assonances created by the repetition of vowel sounds: A (8 times), O (4 times), E (5 times), etc.

In the stanza, stylistic figures and tropes are used both explicitly and implicitly. In the works on the history of the Türks, symbol Kokbori is translated into Russian as a green she-wolf or a blue she-wolf, or a blue she-wolf (Klyashtorny S.G., Sultanov T.I., etc.), which does not correspond to the historical reality and the meaning of the word kok (sky) in the Turkic languages. Kokbori is the Heavenly Wolf who came from the sky.

The word көк in the Kazakh language (and in other Turkic languages) means the sky. The meaning of the color came later, based on the association with the blue sky. At present, the high-frequency word aspan (sky) is borrowed from Farsi and came to the Turkic languages much later than the original Turkic word көк (sky). The article provides a comparative analysis of the symbol wolf (bәri, Kasyr) in Kazakh (Turkic) mythology with the symbol wolf in the mythology of some other ancient and modern peoples. Within the Kazakh mentality, there are 3 wolves: 1) Kokbori (Heavenly Wolf) - the foremother of all Turkic peoples. She is one only and has its own name. It is written with an uppercase letter; 2) bәri (wolf) - written with a lowercase letter. This word, on the one hand, connects the consciousness of a Kazakh with Kokbori (positive connotation), on the other hand, with a predator – a wolf (negative connotation). The second is dominant; 3) қасқыр, i.e. bәri (wolf) is written with a lowercase letter. Negative symbol: predator, exterminator of domestic and wild animals. But at the same time, there is also a positive connotation – fearlessness, freedom. There are many wolves. Kokbori (Heavenly Wolf) is one. In the course of scientific research, several methods of linguistic analysis were used (comparative, contrasting minimal pairs, semantic-stylistic, etc.).

Keywords: Suyunbai, poem, Kokbori (Heavenly Wolf), symbol, myth, Kazakh, Turkic, stylistic figures, content, structure, battle flag with the image of a wolf.

Кіріспе

Сүйінбай ақын қазақ, жалпы түркі әлемінің дүлдүлі, себебі оның арқасында түнгі аспандағы темірқазықтай жарқырап тұрған поэзиялық мұрасы бар. Ал соның ішінде әр қазақтың, әр түркі тұқымының сезімін қозғалтатын, тарихи шындығы биік, түркі әлемі поэзиясындағы ең жарық жұлдызды шығармалардың бірі – «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңі.

Қазақ хандығының ұлттық мемлекет ретінде пайда болғанына 556 жыл болды. Қазақ хандығының әлем картасында пайда болуы, дамуы, бүгінгі Қазақстан Республикасының деңгейіне жетуі болар ма еді, егер қазақ топырағында сол 556 жылға дейін, сол 556 жыл уақыт кеңістігінде Сүйінбай ақындай сөздің, ойдың, парасаттың ғұламалары болмаса: Сүйінбай ақын болды, Сүйінбай ақындай ақындар болды, сондықтан қазақ, Қазақстан бүгінгі биікке жетті.

Әр ұлттың сана сезімінде ұлттық, ұлттараралық, жалпы адамзаттық символдар қалыптасқан. Қазақ, түркі әлемі үшін, сондай ұлы символдардың бірі – Көкбөрі символы. Бұл тарихи, рухани, мәдени,... символ түркі халықтарының бәрінің мифологиялық тегі бір

екендігін білдіреді. Ол мифологиялық біртектілік жарнама емес, түркі халықтарының ішкі және сыртқы өмір сүру дағдысының негізділіктерінің бірі.

Материал және әдістер

Мақалада бөрі (қасқыр) ұғымына қатысты түркі халықтарының тарихындағы мифологиялық деректерден материалдар алынды. Аталған жұмыста бірнеше лингвистикалық зерттеудің: салыстырмалы, семантикалық, стилистикалық, лингвотеориялық жазылым сияқты әдіс-тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысы барысында Сүйінбай Аронұлы, С. Қондыбай, Л.Н.Гумилевтің С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов, Н.М.Джусупов еңбектеріне шолу жасалады.

Нәтижелер және талқылау

Сүйінбай ақынның «Бөрілі менің байрағым» өлеңінің тілдік және тілдесімдік табиғаты.

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!

Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен!

Жау тисе жапан далада,
Бөрілі найза атамыз.
Қарасайлап шабамыз,
Қызыл қанға батамыз,
Бөрілі байрақ астында,
Ту түсіріп жау алған,
Қазыбек, Қастек атамыз.

Бөрілі байрақ көтерсе,
Жоқты жонып табамыз.
Бөрілі байрақ астында:
Ту түсіріп, жау алған
Шапырашты батыр бабамыз.

Бөрі басы – ұраным
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым! (Аронұлы, а.18).

Өлең Сүйінбай ақынның 1990 жылғы жинағында да, 2015 жылғы жинағында да берілген. Екі жинақтағы өлең мәтінінде (сөзінде, сөз тіркесінде, сөйлемінде) айырмашылық жоқ. Айырмашылық мәтіннің архитектурасында бар (шумақ-шумаққа бөлінуінде және тыныс белгілерінде). 1990 жылғы жинақта өлең алты шумаққа бөлініп берілген: 1-ші шумақ 4 жолдан тұрады, 2-ші шумақ 4 жолдан тұрады, 3-ші шумақ 7 жолдан тұрады, 4-ші шумақ 5 жолдан тұрады, 6-шы шумақ 4 жолдан тұрады. Өлең

мәтінінің бұл нұсқасында леп белгісі, қос нүкте, пайдаланылмаған, сызықша 1 рет қолданылған.

2015 жылғы жинақта өлең шумақтарға бөлінбей берілген. Бес рет леп белгісі қолданылған, сызықша 2 рет қолданылған.

Бұл еңбекте біз өлеңнің мәтінін, 1990 жылғы нұсқасындағыдай, шумақтарға бөліп бердік, ал тыныс белгілерін 2015 жылғы нұсқасындағыдай етіп бердік.

Еңбекте өлеңнің соңғы шумағын талқылаймыз.

Бөрі басы – ұраным,

Бөрілі менің байрағым.

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым!

Қандай ұлы төрт қатар. Қазақтың, түркі әлемі тарихының, ең ұлы символын – Көкбөрінің мифологиялық шығу тегін атамай, аллотропизм әдісі арқылы көрсетіп тұр.

Енді осы шумақтың тілтанымдық мағынасын және құрылымын талқылайық, себебі шумақта бірнеше стилистикалық тәсілдер қолданылған (Стилистический энциклопедический словарь рус. языка, 2003). Осы шумақты поэзияда қолданылатын стилистикалық тәсілдердің жиынтығы десек те болады.

1. Шумақта аллитерацияның бірнеше түрлері қолданылған:

А) сөз басында (1,2,3 қатар).

Ә) сөз соңында (2,3 қатар).

Б) жолдың соңындағы сөздің ортасында (1,2,4 қатар).

[P] дыбысының қайталануы 8 сөзде 12 рет: бөрі, бөрілі, бөрім, ұраным, байрағым, байрақ, көтерсе, көтер. Шумаққа бөрілі, байрақ сөздері 2 реттен қайталаынады. Бұл жағдай өлеңнің мәтінінің мағыналық аспектісін күшейтіп тұр.

[M] дыбысының қайталануы 3 сөзде 3 рет: ұраным, байрағым, қайдағым. [M] дыбысы [P] дыбысы бар сөзде қолданылып өлеңің сонорлық дүниесін биіктетіп тұр.

Дыбыс символдары іліміне (звуко-символикаға) көңіл бөлетін болсақ, онда «P» дыбысының символдық мәні көтеріліс, революция, у-шу, қиқу, жеңіске жету үшін, екпіндеп алға жылжу, тездік т.б. осындай ұғымдармен тектес ұғымдар.

Сонымен Сүйінбай ақынның өлеңінің осы шумағындағы негізгі лейтмотив, ойы тек сөз мағынасы емес, аллитерацияның түрлері, солардың ішінде [P] дыбысының қайталануы арқылы көрсетіліп тұр. Яғни: алға; тұлпарымның тұяғы басқан жер менікі; бөрілі байрақ менің көне түркі жауынгерлік арқамды қоздырады.

2. Шумақта ассонанстың бірнеше түрлері қолданылған. Шумақта ассонанстар сөз ортасында, сөз соңында қызмет атқарады.

[A] дыбысының 5 сөзде 8 рет қайталануы: басы, ұраным, байрағым, байрақ, қайдағым. Байрақ сөзі 2 рет қолданылады, сондықтан [A] дыбысы бұл сөзде 4 рет қайталаынады, қайдағым сөзінде – 2 рет. [A] дыбысының жиі қолданылуы шумақтың, жалпы өлеңнің ашық, яғни вокалды (әуенді) болуына қызмет атқарады.

[E] дыбысының 3 сөзде 5 рет қайталануы: менің, көтерсе, кетер. 2 сөзде 2 реттен қайталаынады. Бұл ассонанс түрі де шумақтың ашық, дауысты, сарынды болуына әсерін тигізіп тұр.

[Ө] дыбысының 4 сөзде 4 рет қайталануы: бөрі, бөрілі, бөрілі, көтерсе. 4 сөздің үшеуі бір түбірден жасалған (бөрі). Осы [Ө] дыбысты бөрі сөзінің 3 рет қайталануы бөрі ұғымын, бөрілі ұғымын, жалпы Көкбөрі ұғымын оқырманға тереңдетіп, биіктетіп жеткізіп тұр.

Шумақтың 4 қатарында, 12 сөзінде жиі кездесетін 21 аллитерация және 17 ассонанс қызмет атқарады. (Бөрі 38). Бұл статистикаға тағы 7 аллитерация түрлерін қоссақ: [Й] – 3 рет, [К] – 3 рет, [Н] – 2 рет, [С] – 2 рет, [К] – 2 рет, , [F] – 2 рет, [Т] – 2 рет (бәрі 15 аллитерация); 2 ассонанс түрлерін қоссақ [I] – 5 рет, [Ы] – 4 рет (бәрі 9 рет), онда шумақтың дыбыстық дүниесінде толық күйінде 36 аллитерация, 26 ассонанс кездеседі. Бөрі болып 62 дыбыстық қайталану түрлері орын алған. Осы лингвостатистикалық

қорытындыны (62) төрт қатарға бөлсек, әр қатарға 15,5 дыбыстық қайталанудан тура келеді. Ал енді осы санды (62) 12 сөзге бөлсек, онда әр сөзге 5,16 дыбысты қаталану тұра келеді. Мұндай жағдай сийрек кездеседі. Бұл көрсеткіш Сүйінбай ақынның фоносемантикалық байлығының биіктігін көрсетеді және шумақтың сингармофонологиялық байлығын, акустикалық биіктігін жарнамалайды.

3. Шумақта анафораның бірнеше түрлері қолданылған:

А) дыбыстық анафора;

Ә) сөз анафорасы;

Б) синтаксистік анафора (синтаксистік параллелизм құрамында). Мысалы: Бөрі басы, Бөрілі байрақ т.б.

4. Кейбір өзекті сөздердің грамматикалық формаларының бір түрлі болуы. Бұл да стилистикалық тәсіл. Шумақта 1,2,4 қатардағы соңғы сөздердің тәуелдік категориясының 1 жақ формасында қолданылуы. Бұл қолданыс әрі грамматикалық, әрі ұйқастық қызмет атқарып, шумақтың стилистикалық, семантикалық, экспрессиялық мәнін күшейтіп, көтеріп тұр: ұран*ым*, байрағ*ым*, қайдағ*ым*. Бұл грамматикалық категория сөз жалғауы арқылы менікі деген ұғымды дәріптеп тұр: менікі – қазақтікі, менікі – түркінікі.

5. Аллотропизм: мәтіндегі айтылмаған, яғни сөзбен жеткізілмеген ой, пікір, мағына. Олар мәтіннің ішкі дүниесінің аржағында тұрады.

Осы мәтінді оқыған қазақ, түрік, әзербайжан, башқұрт т.б. (Джусупов, 2016) өлеңнің аллотропизміне жетеді, ұғады. Ол аллотропизм мынандай: қазақ, жалпы түркі халықтары Көкбөріден тарқаған, соның сүтінен нәр алған, сондықтан Көкбөрі біздің символымыз, сондықтан біз жауынгерміз, ержүректіміз, тезбіз, дала кезушіміз, ұйымшылмыз т.б.

Түлкі, аю, тарлан т.б. тірі жандар (аңдар) өзінен әлсізге шабады. Бөрі (қасқыр) өзінен зорға да шабады. Біздер Көкбөрінің ұрпақтары (қазақ, жалпы түркілер) сондаймыз: өзімізден қуаттыларға да, күштілерге де шапқанбыз, сондықтан біз Көкбөрідей батыр жүректіміз, қайтпаспыз, бірақ кешірімдіміз. Мысалы, түркі бабаларымыздың Азиядан аттанып, Европаның қақ ортасында үлкен түркі тілді мемлекет – Түркияні жасауы: сол үшін сол кезде өзінен зор елді, қалаларды жаулап алған.

Бүгінде Қазақстан өзінен үлкен мемлекеттермен гумманитарлық сайыста теңдесіп жүр. Бұл да көкбөрілік мінездің көрсеткіші.

Мысалы, 2022 жылы өтетін Олимпиадаға бірнеше мемлекеттер өздерінің кандидатурасын ұсынды. Қытай да ұсынды. Оны көрген соң, кейбір мемлекеттер өздерінің кандидатурасын конкурстан алды. 1 миллиард 250 миллион азаматы бар ұлы мемлекетпен сайысқа түскісі келмеді. Қазақстан өз кандидатурасын алған жоқ. Соңғы конкурсқа дейін тең келіп, бірақ екі дауыс үстемдікпен 2022 жылғы қысқы Олимпиаданы өткізу құқы Қытайға берілді. Міне, Көкбөрінің сүтінен нәр татқан көктүркі ұрпағы – қазақ!!! Қазақстан ұтылған жоқ. Қазақстан әлемге өзінің гумманитариялық сайыстарға ең жоғарғы деңгейде дайын екендігін көрсетті. Бұл үлкен рухани, саяси,... жеңіс.

Егер Сүйінбай Аронұлының өлеңінің осы шумағын өзбек жастарына, олардың ішінде Е.Д.Поливанов анықтап кеткен ирандандырылған (парсыланған) өзбек тілінің диалектілерін қолданушыларына оқытсақ, олар өлеңдегі аллотропизмді сезбейді, себебі олардың тәрбиесінде, сана-сезімінде «Көкбөрінің ұрпағымыз», «Көкбөрі біздің символымыз» ұғымдары орын алмаған: олар «біз түркілерміз» деп айтпайды.

Көкбөрі символы, мифы бүгінгі өзбек қауымында дамымаған. Тіпті филология, тарих мамандарының арасында да жалпы түркілік, яғни көкбөрілік ұғым кеңістігінің аясында ой жүргізетіндер көп емес.

Сонымен, өлеңнің осы шумағында (төрт қатарында) 8 түрлі стилистикалық әдіс-тәсілдер қолданылған. Бұл лингвостатистика жалпылама, нақты емес, себебі мәтінде тек синтаксистік анафораның бірнеше түрі қолданылған (варианттары, вариациялары), оларды біз талқылауға қоспадық.

Осы шумақта қолданылған стилистикалық әдіс-тәсілдер өлеңнің ұғымдық мәнін, семантикалық тереңдігін, стилистикалық, көңіл-күйлілік және экспрессиялық күш-қуатын

байытып, бұлақтың суындай таза мөлдір екендігін көрсетіп тұр, оқырманның артикуляциялық және перцепциялық іс-әрекетін жеңілдетіп, ырғақтың әуенін биік сүйкімдік деңгейге жеткізіп тұр.

Әр тақырыпқа арналған әр түрлі әдеби шығармалар бар (прозада, поэзияда). Бөріге, жалпы қасқырға символ ретінде арналған шығармалар көп (қазақ, орыс, әзербайжан, өзбек, қытай, түрік, итальян т.б. тілдерде). Біздің ойымызша, әлемдік поэзия саласында бөрі символына арналған поэтикалық шығармалардың ішіндегі ең биігі, ең дүлділі, ең қысқасы және нұсқасы ұлы Сүйінбай ақынның өлеңі – «Бөрілі менің байрағым», сондықтан Сүйінбай ақынның өлеңінің осы шумағын түркі әлемінің Көкбөрі символына арналған поэтикалық символы демекпіз, поэтикалық ұраны демекпіз. Яғни бөріге, қасқырға арналған шығармалар көп, ал Көкбөріге арналған поэтикалық шығарма, біздің бүгінгі білуімізше, біреу – Сүйінбайдың «Бөрілі менің байрағым» өлеңі.

Қазақ ақындарының уақыт кеңістігіндегі символдық біртектілігі (Сүйінбай, Мағжан).

Қазақ поэзиясында мұндай тарихи ұран деңгейінде жазылған ұлы поэтикалық шығармалар тағы да бар.

Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Ақсақ Темір сөзі» атты өлеңі.

Ақсақ Темір сөзі

Жиһан деген не нәрсе?
Алақанның ауданы.
Бір ауданда көп Тәңрі
Болудың тіпті жоқ сәні.

Тәңрі – көктің Тәңрісі
Күнренсін, көгін билесін!
Жер Тәңрісі Темірмін,
Жеріме Тәңрі тимесін!

Көк Тәңрісі – Тәңрінің
Тұқымы жоқ, заты жоқ.
Жер Тәңрісі – Темірдің,
Тұқымы – түрік, заты – от! [5]

Ақсақ Темірге (қыпшақ халықтары әлеміндегі аталуы), яғни Тамерланға (Европа халықтарының әлеміндегі аталуы), яғни Әмір Темірге (бүгінгі өзбек тіліндегі аталуы) арналған үлкен еңбектер көп (тарихи, әдеби, философиялық т.б.), бірақ М.Жұмабаевтың осы үш шумақтан тұратын өлеңіне, біздің ойымызша, тең келетін поэзиялық шығарма жоқ. Өлеңде қысқа, дәл, биік стилистикалық реңкте, тарихи шындықты сақтап, әдеби көркемдікті ең жоғарғы деңгейде жарнамалап, Ақсақ Темірдің адамзат тарихындағы орны гипербола әдісін қолдану арқылы сүреттелген (Джусупов, 2020). Бұл өлең түркі әлемінің бір символына (адам символына, тарихи тұлға символына) арналған. Біздің ішкі дүниеміз Ақсақ Темір жақта емес, Шыңғысхан жағында, бірақ мына өлең - ұлыға арналған ұлы өлең.

Неге бұлай? Неге қазақ ақындары ұлттық, адамзаттық символдарға арнап осындай теңсіз мағыналы поэзиялық шығармаларды дүниеге келтіреді.

Оның себебі мынада деп ойлаймыз: қазақ тілі диалекті жоқ тіл, яғни қазақ сана-сезімінде дыбыстардың, сөздердің, ұғымдардың, түсініктердің бір түрлі символдық психобейнелері қалыптасқан (Джусупов, 2013), себебі диалекттер жоқ болған соң шынайы дүниені қабылдау да, сөзбен жеткізу де бір түрлі болады. Бұл халықты бір арнадағы ұлттық шынайылықта қалыптастырады (Джусупов, 2015). Бұл жағдай қазақтан шыққан

ақындардың сана-сезіміндегі тарихи символдардың психобейнелерінің сыртқы көрінісінің де, ішкі дүниесінің де бір ұғымдық және бір құрылымдылық модельде екендігін білдіреді. Сондықтан мұндай халық, сол халықтың жеке тұлғасы тарихи символдарға өте үлкен мән береді, символдық ұғымда өмір сүреді, себебі ондай ұлттың тарихи символдарында варианттық, вариациялық түсініктер орын алмайды, орын алған жағдайда да доминанта болмайды.

Мұндай ойлау қабілет, сана-сезім фольклорда, поэзияда өзінің биік орнын алады. Яғни қазақ ақындарының тарихи символдарды қабылдауында, сөзбен суреттеуінде бір аспект басым: үлкен сенім, табыну, пір тұту, заман символын тек тарихи емес, заманауи да көзқараспен бағалау.

Біздің ойымызша, осы жағдайлар қазақ ақындарының (Мысалы, Сүйінбай Аронұлының, Мағжан Жұмабаевтің т.б.) тарихи символдарға арналған поэтикалық шығармаларында символды шын мәнінде символ деңгейінде көрсетулерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларының бірі. Бұл жағдай қазақ ақындарының қайсы заманда өмір сүрсе де, бір түрлі қазақи ойлау-қабілет, сана-сезім арнасында сөз қабылдап, сөз жазатынының негізгі өзегі.

«Қозып кетер қайдағым» ба, «Қозады қай-қайдағым» ба?(каноникалық анализдің қажеттілігі).

Сүйінбай ақынның осы өлеңінің жазба түрін беру де, кейбір қайшылықтар байқалады. Мысалы:

1. Аронұлы Сүйінбай. Шығармалары: толғаулар, сын-сықақ, өлеңдер, айтыстар. Алматы: Жазушы, 1990 (Аронұлы, 1990)

Бұл кітапта «Берілі менің байрағым» өлеңінің біз талқылаған соңғы шумағының соңғы қатары «Қозып кетер қайдағым» деп берілген (Аронұлы, 1990)

2. Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалары жинағы. 1 кітап. Алматы, 2015.

Бұл кітапта да «Берілі менің байрағым» өлеңінің осы шумағының соңғы қатары «Қозып кетер қайдағым» деп берілген (Аронұлы, 2015: 18).

3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. Көкбөріге арналған лұғаттық мақалада осы шумақтың соңғы қатары басқаша берілген: «Қозады қай-қайдағым» (Қондыбай, 2004: 682).

Қайсысы дұрыс? Белгісіз.

Әрине, қайдағым, қай-қайдағым сөздері бір мағынаны білдіреді. Бірақ қайдағым сөзімен қай-қайдағым сөзінің айырмашылығы бар:

Біріншіден, бұлар фоноварианттар, яғни бір мағынаны білдіретін, бірақ екі түрлі дыбысталатын бір сөздің дыбыстық екі нұсқасы, сондықтан бұлардың фонетикалық және фонологиялық құрылымы өте жақын болғанымен, бірдей емес; екіншіден, бұлардың стилистикалық реңкінде айырмашылық бар: қайдағым – нейтралдық стилистикалық реңпен таңбаланған. Нейтралдық стилистикалық реңке ие тіл бірлігі негізгі бес функционалдық стильдерде қолданыла береді. Қай-қайдағым, сөзінде (фоновариантта) тұрмыстық қарым-қатынастық, яғни қарапайым сөйлесімінің стилистикалық реңкі орын алған. Тұрмыстық қарым-қатынас стилистикалық реңке ие тіл бірлігі барлық функционалдық стилдерде бірдей қолданылмайды. Талқыланған шумақта фоновариант «қай-қайдағым» өлеңінің, шумақтың биік көркемдік, семантикалық, стилистикалық деңгейін, экспрессиялық деңгейін көтермейді, бәсеңдеткендей болады.

Осы қатарда көркемдік, экспрессиялық биіктікті көтеріп, күшейтіп тұрған тағы бір тіл бірлігі қызмет атқарып тұр. Ол тіл бірлігі – *кетер* етістігі. Яғни шумақтың осы жолындағы қозу (қозып) сөзінің семантикасын осы қосымша етістік, тереңдетіп, қуаттандырып, «қозуды» мағыналық шыңына жеткізіп тұр: «Қозып кетер қайдағым». Ал «Қозады, қай-қайдағым» сөз тіркесінде қозу сөзінің мағынасының шыңы көрінбейді, сезілмейді. Себебі қосымша күшейткіш етістік жоқ.

Сонымен, қайдағым фоноварианты талқыланған шумақта мағыналық жағынан да, стилистикалық жағынан да, интонациялық жағынан да, экспрессиялық жағынан да биік көркем поэзиялық қатарда, мөр басқандай, өз орнында тұр.

Сонымен, бұл өлеңнің осы шумағының екі басылым түрінің қайсысы Сүйінбай ақынның ойлау-қабілетінің биік деңгейіне сай деген сұраққа біз 1990 жылғы және 2015 жылдағы жинақтарындағы нұсқасы сай деп жауап беріп тұрмыз (Қозып кетер қайдағым.).

Бөрінің (қасқырдың) өзге ұлттардағы символдық мәні.

Рухани дүниенің кеңейюі, білімнің, ғылымның дамуы ең алдымен кешегіні білу де, кешегіні зерттеу де, себебі бүгінгіміз, ертеңіміз кеше басталған. Сол үш заманды қосатын, жалғасын көруге ықпал ететін дүние – бабадан қалған асыл мұра. Сондай асыл мұраның дүрданасы – ақын Сүйінбай Аронұлының өзі, бізге қалдырған терең және кең ойлы шығармалары, қазақи, түркі менталитетті қалыптастыратын лингвопсихологиялық, лингвомәдениеттанымдық, тарихтанымдық өлеңдері.

Қасқыр, бөрі өзінің ержүректігімен, жауыздығымен, тездігімен, жыртқыштығымен жалпы адамзаттың символы болды (Энциклопедический словарь символов, 2003: 108-114; 11, 23; 12, 77; 13).

Бұл символ сүйкімсіз символ: қорқыныш, үрей алып келетін символ. Бірақ сонымен қатар тарихта баланы ержүректікке, батылдыққа, жалпы адамды тәрбиелеу үшін, үлгі ретінде қолданылған символ.

Әлем тарихында бөрі өте көне символ. Кейбір халықтардың мифологиясында бөрі Көктегі өмір мен Жердегі және Жер астындағы өмірді байланыстыратын болған. Көне Мысырда, Көне Римде бөрі жеңіс эмблемасы болған. Бөрі (бөрілер), аңыз бойынша, көне замандағы мифологиялық құдайлардың жанында жүрген: Грекия Аполлонының, Римнің Марсының, Скандинавияның Одинасының.

Адамзат тарихында қасқырды (бөріні) символ етіп тұтқан түркілерден де басқа халықтар бар: шешендер, италиялықтар, осетиндер. Бірақ олардың символ-бөрісі түркілердікіндей жеке есімге ие болмаған («Көкбөрі»). Олардың бөрілерінің бөрі - бөрі, қасқыр. Мысалы, шешендер бөріні ержүректігі, шыдамдылығы, батылдығы үшін, символ етіп тұтады. Бөріге (қасқырға) сыйынады. Шешен мифологиясы бойынша қасқыр өз отанын (жүрген жерін) жүрегінің соңғы соғуына дейін қорғайды. Ақырзаманда, Тәңір адамдардың мінез-құлқына ренжіп, жерді жоймақшы болып, әлемдік табиғи апат жібергенде, бөрі қашады. Бөрі қашпайды, барлық қиыншылыққа шыдайды: терісі сылынып, еті қалмай бара жатса да дауылға, су топанына, таулардың құлағанына қарамастан шыдап тұрады. Соны көрген Тәңір бөрінің ержүректігіне, шыдамдылығына таңданып, табиғи апатты тоқтатып былай деген екен: «Я увидел, что на этой грешной Земле все же есть достойное существо, и ради него я дарую вам жизнь, но не прощаю» (Нефляшева, 2014) (Об этом также смотрите: (Шамилева, 2014).

Шешеннің тағы бір аңызында Ақырзаман келгенде, барлық нәрсе жоқ болып, талқанданып жатқанда, бөрі шыдап бір өзі апаттан құламаған жартаста тек сүйегі қалып, тұра береді. Сондай бөріден сұрапты: Сізде осындай үлкен табиғи апатқа қарсы тұратын күш қайдан пайда болды? Бөрі былай жауап беріпті: «У меня под лапами был кусочек моей Родины. Как же я мог сойти с него и покориться» (Нефляшева, 2014).

Шешен мифологиясында шешен бөрінің сүтінен нәр татты деген дерек жоқ. Бірақ шешен халқының кейбір аңыздарында олардың көне заманда бөрімен туысқандық қатынаста болған деген фрагменттер кездеседі. Бөрі шешен халқының рухани мифотарихи, ұлттық менталитетін қалыптастыратын (қалыптастырған) бостандыққа, еркіндікке берілген ұлы символы, сондықтан олардың баяғы байрақтарында, түркілердің байрағындағыдай, бөрінің көрінісі (суреті) орын алған.

Кавказ халықтарының ішінде кейбір ғалымдардың айтуы бойынша (В.И.Абаев), өте көне заманда осетиндердің нарталарының (мифологиялық батырларының) шығу тегі бөріден тарқалған, себебі аңыз бойынша сол нарталардың ең ірі батыры (кейіпкері)

Сослан бөрінің сүтінен нәр татқан: «Сослан – был вскормлен волчицей, искупался в волчем молоке и поэтому стал неуязвимым» (Нефляшева, 2014).

Нарталар осетиндер емес. Осетиндердің мифологиялық батырлары. Нарталар Кавказ халықтарының көбінің мифологиялық батырлары (осетин, шешен, қарашай, балқар т.б.). Кавказдағы әр ұлттың нартиадасында сол ұлтқа тән ерекшеліктері бар.

Көне италиялықтар да (Көне Римде), аңыз бойынша, мифологиялық «Капитолиялық бөрі» («Капитолийская волчица») Ромуло мен Ремоны өз сүтімен баққан. Бұл жайында көркем сурет сақталған. Мысалы, Швецияның Авеншіндегі Авентикума Рельефінде (11 ғасыр) Ромуло мен Ремоның «Капитолиялық бөрінің» емшегін еміп жатқаны көрініс тапқан (Энциклопедический словарь символов, 2003: 108).

Сонымен адамзат тарихында бөрі (қасқыр) үш түрлі символ ретінде қалыптасқан:

1) сүйкімсіз: үрейлі, қорқыныш тудыратын жыртқыш, жауыз, бірақ ержүрек, еркіндіктің пірі, символы;

2) көтеріңкі, сүйкімді рухани символ: еркіндік, ержүректік, батылдык, отан сүйіспеншілік;

3) көтеріңкі, сүйкімді рухани символ: адамды сүтімен баққан, адамды өлімнен құтқарған, халықтың көбеюіне (мысалы, туркілердің), өмірде өз орнын алуының негізгі тарихи, рухани себепкері, мифологиялық шығу тегі.

Көкбөрі өзінің адамға деген жанашырлығымен, адамды өлімнен құтқару үшін жасаған іс-әрекеттерімен бүткіл түркі әлемінің мүлдем басқа мағынадағы символы болды. Бұл символ - Көкбөрі символы – рухани символ. Бұның семантикасында, стилистикасында қорқыныш, үрей мағынасы жоқ. Бұның семантикасында, стилистикасында символға табыну, сену, пір тұту мағыналары бар; ұлы биіктік, көтеріңкілік, жүректің ең түбінде, сана-сезімнің қақ ортасында сақтау, аялау, турки, қазаки менталитеттің, ойлау-қабілеттің қалыптасуының, дамуының мағыналары бар.

Көкбөрі жалпы бөрі, жалпы қасқыр емес. Қасқыр көп, олардың әрқайсысының аты (есімі) жоқ. Көкбөрі – біреу. Оның аты (есімі) бар – Көкбөрі. Себебі Көкбөрі жалпы түркі әлемінің ұлы рухани символы.

Түркілерде көкбөрі символының пайда болуының тарихы, өте көне, өте оқиғалы. Ол жайында Н.М.Джусупов, Л.Н.Гумилевтің (Гумилев, 1967), С.Г.Кляшторный мен Т.И.Султановтың (Кляшторный, Султанов, 1992) еңбектерін талқылау барысында былай дейді: «В истории тюркских народов имя великого хана Ашина, воинственного вождя древних тюрков, тесно связывается с образом волка (бөрі). Как подчеркивает Л.Н.Гумилев, слово «Ашина» значит «благородный волк». Также отмечается, что китайские авторы рассматривали название «тюркский хан» и «волк» в качестве синонимов (Гумилев, 1967: 23). Согласно древней легенде предки тюрков были жестоко истреблены соседними племенами, единственным уцелевшим остался изуродованный мальчик с отрубленными руками и ногами, которого вскормила волчица и стала его женой. Однако мальчик был все же убит вражескими племенами, а волчица бежала в далекие горы, и, скрываясь в пещере, родила от него десятерых сыновей. В результате распространились многочисленные потомки волчицы и стали называться тюрками (Кляшторный, Султанов, 1992: 77) Именно такая мифологическая информация объясняет национально-культурную специфику выражения ценностного значения универсального зоосимвола «волк» в культуре тюркских народов в целом, и казахского в частности. Глубокий символический потенциал образа волка (бөрі) широко встречается в текстах произведений казахской литературы. Причем на первый план главным образом выдвигается информация, подчеркивающая именно культовый (тотемный) характер зоосимвола (т.е. Көкбөрі: примечание наше – Д.М.) в истории тюркских народов, и непосредственно его сакральный статус в жизни казахского этноса» (Джусупов, 2011: 125-126).

Символ Көкбөрі сөзін кейбір ғылыми деректерде орыс тіліне я синяя, я голубая, я зеленая волчица деп аударды (қараңыз: (Кляшторный, Султанов, 1992). Көк сөзі нак

түркі сөз. Аспан ұғымын білдіреді (көкке ұшып кетті; көктен көрінді; көктен ұшып түсті). Сондықтан Көкбөрі көктен (аспаннан) түскен (келген) бөрі, яғни орыс тіліне небесная волчица болып аударылу керек. Аспан сөзі парсы тілінен енген сөз (қазір жиі қолданылады). Бұл сөз түркі тілдеріне орта ғасырларда енген, яғни кірме сөз. Орыс тіліне аударғанда сөздің мағынасының негізіне көк (аспан) ұғымы емес, түс ұғымын қойған, себебі көк сөзінің эволюция тарихында түс ұғымы да пайда болған (жасыл, көк жапырақ, көк көйлек т.б.). Бұл жағдай аспанның көктігіне ассоциация жасау негізінде жасалған.

Сонымен Көкбөрі символының пайда болу тегінің өзі мифосимволдық тарихи сипатқа тола.

Қазақ тілінде, қазақ менталитетінде үш түрлі бөрі бар:

1) Көкбөрі: бабамызды, түркі тұқымын жойылудан аман алып қалған ұлы мифологиялық символ. Өзінің жеке есімі бар – Көкбөрі. Бас әріппен жазылады.

2) бөрі: сөздің дыбысталуында, мағынасында ұлы Көкбөрі символымен тектес екені байқалады, сондықтан бұл символ бір жағынан сүйкімді символ, екінші жағынан – сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың да, жырқыштықтың да символы. Кіші әріппен жазылады.

3) қасқыр: сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың, жыртқыштықтың символы. Бірақ сонымен қатар сүйкімді де символ, себебі еркіндіктің де, батылдықтың да символы. Кіші әріппен жазылады.

Бөрі, қасқыр сөздері синонимдер. Көкбөрі сөзінің, символының семантикалық шығу тегі бөрі сөзімен байланысты болғанымен, бөрі, қасқыр сөздерінің синонимы емес. Себебі:

1) Көкбөрі сөзінің пайда болуының екінші жағында көк (аспан) ұғымы тұр. Яғни Көкбөрі сөзі де, ұғымы да, символы да түркілердің мұсылманшылықты қабылдау дәуірінен бұрын пайда болған (Тәңірге сиынатын заманда). Тәңір көкте (аспанда), сондықтан Көкбөрі – Аспан бөрісі.

2) Адам бөріні, қасқырды ең алдымен жыртқыш, содан соң еркіндік, батылдық ұғымында қабылдайды. Түркі адамы Көкбөрі ұғымын – ұлылық, биіктік, рухани тектілік ұғымында қабылдайды. Булардың құрамында ерлік те, еркіндік те, адамжандылық та орын алады. Көкбөрі сөзі 2 түбір сөзден жасалған. Бөрі сөзі 1 түбір сөзден тұрады.

Қорытынды

Сонымен, Көкбөрі ұлы мифологиялық символ.

Сондай мифологиялық символға теңсіз символдық өлең арнаған ақын – Сүйінбай Аронұлының өзі де қазақ, жалпы түркі поэзиясының тарихында символ болып тұр. Оның мәні мынада: біздің ойымызда «Бөрілі менің байрағым» атты өлең бар. Бұл өлең тек поэзиялық, мифологиялық символдық дүние емес. Бұл өлең – үлкен тарихи, тәрбиелік мәні ұрпақтан-ұрпаққа өтетін, үлкен дидактикалық шығарма. Мектеп қабырғасында Көкбөрі символын жас ұрпақтың сана-сезіміне құю үшін, том-том кітаптің керегі жоқ, осы өлеңді ғылыми-әдістемелік тиісті адаптациямен, Көкбөрі символының пайда болуы туралы 1-2 абзац тарихи комментарий беріп, оқыту керек, сонда баланың:

- 1) тарихтан хабары болады;
- 2) мифологияны білетін болады;
- 3) ата-бабасының мифологиялық шығу тегін білетін болады;
- 4) жауынгерлік мінез қалыптасады;
- 5) символды құрметтеуді үйренеді;
- 6) ұлттық сана-сезім қалыптасады;
- 7) өзінің кешегісін құрметтейтін болады;
- 8) қазақ поэзиясының үлгілі нұсқасымен танысады, үйренеді т.б.

Поэзия - символ. Поэзия символының құрамында символдардың қатары көп. Сондай қатарда үлкен символдық мәні бар ақын – Сүйінбай Аронұлы тұр және оның «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңі тұр.

Бөрі басы - ұраным,

Берілі менің байрағым.
Берілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.

Әдебиеттер

- Аронұлы Сүйінбай.(1990) Шығармалары. Толғаулар, сын-сықақ, өлеңдер, айтыстар. Алматы: Жазушы, 1990.
- Аронұлы Сүйінбай.(2015) Толық шығармалар жинағы. 1 кітап. Алматы, 2015, 552 б.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под общей редакцией М.Н. Кожинной. Москва «Флинта», «Наука», 2003, 696 с.
- Джусупов М. (2016) Многомерный мир тюркологии // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы тюркологии: язык, литература, культура». Москва, Российской университет дружбы народов, 2016, с. 17-18
- Жұмабаев М. (1989) Шығармалары (өлеңдер, поэмалар, қара сөздер) Алматы: Жазушы, 1989, 448 б.
- Джусупов М. (2020) Оригинал и фрагменты поэтического перевода (Мағжан Жұмабаев: Сүйемін; Олжас Сулейменов: Ришад, сын степняка) // Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған «Мағжан оқулары - 2020: Ұлы даланың рухани мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның материалдары. Қазақстан, Петропавл, 2020, 15-19 б.
- Джусупов М. (2013) Слово и психообраз (құлыншак, құлын, тай, құнан; байтал; жеребенек, стригун). // Материалы международной научно-практической конференции, «Феномен Машхур Жусипа Копеева - Человек мира». Павлодар, 21-22 нояб 2013, т. 1, с. 17-19
- Джусупов М. (2015) Бездиалектный казахский язык – один из факторов формирования казахской государственности // Тезисы докладов международной научно-практической конференции «От тюркского эля к Казахскому ханству». Москва, Московский государственный университет, Институт стран Азии и Африки, 2015, с.274-275
- Қондыбай С. (2004) Көкбөрі// Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Том 4, Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы 2004, 682 б.
- Энциклопедический словарь символов. (2003) Москва: Астрель, 2003, 1056 с.
- Гумилев Л.Н. (1967) Древние тюрки. Москва: Наука, 1967, 504 с.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. (1992) Қазақстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, Рауан, 1992, 380 с.
- Джусупов Н.М. (2011) Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект). Астана, Изд-во «Сарыарқа» 2011, 218 с.
- Нефляшева Н. (2014) О культе волка в традициях народов Северного Кавказа. 2014, 26 апреля. <http://ru.dlogs/1927/posts/17840>.
- Шамилева Б.С. (2014) Образ волчицы в преданиях и сказаниях чеченского народа. 2014, 26 апрель. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>.

References

- Aronuly Sujinbaj.(1990) Shygarmalary. Tolgaular, syn-syak, olender, ajtystar. Almaty: Zhazushy, 1990. [Aronuly Suyunbay. Works. Reflections, criticism, poems, aitys. Almaty: Writer, 1990.] (in Kazakh)
- Aronuly Sujinbaj. (2015) Tolyk shygarmalar zhinagy. 1 kitap. Almaty, 2015, 552 b. [Aronuly Suyunbay. Full collection of works. 1 book. Almaty, 2015, 552 P.] (in Kazakh)

Stilisticheskij jenciklopedicheskij slovar' russkogo jazyka. (2003) Pod obshej redakciej M.N. Kozhinoj. Moskva «Flinta», «Nauka», 2003, 696 s. [Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language. Under the general editorship of M.N. Kozhina. Moscow "Flint", "Science", 2003, 696 p.] (in Russian)

Dzhusupov M. (2016) Mnogomernyj mir tjurkologii // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Sovremennye problemy tjurkologii: jazyk, literatura, kul'tura». Moskva, Rossijskoj universitet družby narodov, 2016, s. 17-18 [Dzhusupov M. Multidimensional world of Turkology // Materials of the international scientific and practical conference "Modern problems of Turkology: language, literature, culture". Moscow, Peoples' Friendship University of Russia, 2016, pp. 17-18] (in Russian)

Zhumabaev M. (1989) Shygarmalary (olender, poemalar, kara sozder) Almaty: Zhazushy, 1989, 448 b. [Works of M. Zhumabaev (poems, poems, words of edification) Almaty: Writer, 1989, 448 P.] (in Kazakh)

Dzhusupov M. (2020) Original i fragmenty pojeticheskogo perevoda (Marzhan Zhumabaev: Sujemin; Olzhas Sulejmenov: Rishad, syn stepnjaka) // Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn eske alu kunine arnalgan «Magzhan okulary - 2020: Uly dalanyn ruhani murasy» atty halykaralyk gylymi-tazhiribelik onlajn-konferencijany materialdary. Qazaqstan, Petropavl, 2020, 15-19 b. [Dzhusupov M. The original and fragments of the poetic translation (Magzhan Zhumabaev: Suyemin; Olzhas Suleimenov: Rishad, the son of a steppe) // Materials of the international scientific and practical online conference "Magzhan readings-2020: spiritual heritage of the Great Steppe", dedicated to the day of remembrance of victims of political repression. Kazakhstan, Petropavlovsk, 2020, pp. 15-19] (in Russian)

Dzhusupov M. (2013) Slovo i psihoobraz (kulyنشak, kulyn, taj, kunan; bajtal; zherebenok, strigun). // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, «Fenomen Mashhur Zhusipa Kopeeva - Chelovek mira». Pavlodar, 21-22 nojab 2013, t. 1, s. 17-19 [Dzhusupov M. Word and psycho image (kulyنشak, kulyn, tai, kunan; baytal; foal, shearer). // Materials of the international scientific and practical conference, "The phenomenon of Mashkhur Zhusipa Kopeeva - A man of the world". Pavlodar, November 21-22, 2013, vol. 1, pp. 17-19] (in Russian)

Dzhusupov M. (2015) Bezdialektnyj kazahskij jazyk – odin iz faktorov formirovanija kazahskoj gosudarstvennosti // Tezisy dokladov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Ot tjurkskogo jelja k Kazahskomu hanstvu». Moskva, Moskovskij gosudarstvennyj universitet, Institut stran Azii i Afriki, 2015, s.274-275 [Dzhusupov M. Dialectless Kazakh language is one of the factors of formation of the Kazakh statehood // Abstracts of the international scientific and practical conference "From Turkic ale to the Kazakh Khanate". Moscow, Moscow State University, Institute of Asian and African Countries, 2015, pp.274-275] (in Russian)

Kondyбай S. (2004) Kөkbөri // Qazaqstan. Ul'tyк jenciklopedija. Tom 4, Almaty, «Qazaq jenciklopedijasynyn» Bas redakcijasy 2004, 682 b. [Kondyбай S. Kokburi // Kazakhstan. National Encyclopedia. Volume 4, Almaty, General edition of the "Kazakh encyclopedia" 2004, 682 P.] (in Kazakh)

Jenciklopedicheskij slovar' simvolov. (2003) Moskva: Astrel', 2003, 1056 s. [An encyclopedic dictionary of symbols. Moscow: Astrel, 2003, 1056 p.] (in Russian)

Gumilev L.N. (1967) Drevnie tjurki. Moskva: Nauka, 1967, 504 s. [Gumilev L.N. Ancient Turks. Moscow: Nauka, 1967, 504 p.] (in Russian)

Kljashturnyj S.G., Sultanov T.I.(1992) Qazaqstan. Letopis' treh tysjachaletij. Alma-Ata, Rauan, 1992, 380 s. [Klyashturny S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. The chronicle of three thousand years. Alma-Ata, Rauan, 1992, 380 p.] (in Russian)

Dzhusupov N.M. (2011) Tjurkskij simvol v hudozhestvennom tekste (lingvokognitivnyj aspekt). Astana, Izd-vo «Saryarka» 2011, 218 s. [Dzhusupov N.M. The Turkic symbol in a literary text (linguocognitive aspect). Astana, Publishing house "Saryarka" 2011, 218 p.] (in Russian)

Neflyasheva N.(2014) O kul'te volka v tradicijah narodov Severnogo Kavkaza. 2014, 26 aprlja. <http://.ru/dlogs/1927/posts/17840>. [Neflyasheva N. About the cult of the wolf in the traditions of the peoples of the North Caucasus. 2014, April 26. <http://.ru/dlogs/1927/posts/17840>] (in Russian)

Shamileva B.S. (2014) Obraz volchicy v predanijah i skazanijah chechenskogo naroda. 2014, 26 april'. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>. [Shamileva B.S. The image of a she-wolf in the legends and tales of the Chechen people. 2014, April 26. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>.] (in Russian)